

УДК 342.7(477)

Н. Войтович,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

СУБ'ЄКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Як відомо, у теоретичній юриспруденції, що базується на плюралізмі праворозуміння, розрізняються суб'єктивне й об'єктивне право. Під об'єктивним правом традиційно розуміють систему правових норм, а суб'єктивним правом вважається забезпечена державою можливість особи вчиняти певні дії чи утримуватися від них. Близьким до поняття суб'єктивних прав, а інколи й синонімічним, є поняття прав людини та громадянина. Саме вони визначають у сучасній юридичній науці зміст правової держави, оскільки це держава, у якій максимально забезпечено реалізацію, охорону та захист прав людини [1, с. 46].

Вагомого значення правам людини та громадянина надавав також український вчений, автор оригінальної концепції правової держави Б. Кістяківський (1869–1920 рр.).

Б. Кістяківський був активним захисником непорушності прав людини та громадянина. Він висловив підтримку тій позиції, що держава не має права обмежувати чи порушувати суб'єктивні права своїх громадян. Так звані громадянські права та свободи особистості й усі засновані на них можливості повинні бути непорушними для держави та невід'ємними від окремих громадян інакше, як за рішенням суду. Цей недоторканний характер суб'єктивних прав визначається й у законодавстві чи шляхом їх урочистого проголошення в деклараціях прав людини та громадянина, чи шляхом особливої систематизації в конституціях [2, с. 485]. У цьому контексті варто згадати, що основні права та свободи людини й громадянина сис-

тематизовані в другому розділі чинної Конституції України.

Визначальним моментом в історії розвитку концепції прав людини стало 26 серпня 1789 р., коли в ході Великої французької революції Установчі збори прийняли Декларацію прав людини й громадянина (далі – Декларація). Провідні ідейні засади Декларації 1789 р. було запозичено з праць французьких просвітителів XVIII ст., а також використано текст американської Декларації незалежності 1776 р. Вплив школи природного права на згаданий документ виявився в тому, що людина як істота від природи наділена невід'ємними та незалежними від будь-якої влади правами. Декларація складалася зі вступу та 17 статей [3, с. 254–255]. У ст. 1 Декларація прав людини й громадянина 1789 р. проголосила, що «люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності й правах». Стаття 2 цього документа гарантувала кожній людині «право на свободу, власність, безпеку та свободу від пригнічення» [4, с. 43–44]. Інші статті також вперше офіційно визнавали фундаментальні права та свободи, без яких не можна уявити сучасне правове життя.

Б. Кістяківський у наукових роботах надавав чимало значення аналізу французької Декларації прав людини й громадянина 1789 р. На його думку, вона стала «політичним одкровенням», що викликало всезагальне захоплення й спонукала людей до боротьби за новий державний устрій і новий правовий порядок. Більшість її сучасників думали, що держава, яка мала подібний документ, буде успішною, процвітатиме. Згодом

захоплення від Декларації прав людини й громадянина 1789 р. стихло, її норми сприймалися більш холодно, а суспільне життя, здавалося, не адаптувалося до всього комплексу передбачених нею прав. Натомість її принципи щільно вкоренилися в суспільстві, і цивілізований світ уже не бачив можливості існування нормальної держави без свободи особистості, свободи пересування, свободи професії, свободи совісті, свободи слова, а також без політичних прав народного представництва й виборчого права [2, с. 485–486].

Декларація прав людини й громадянина 1789 р. зазнала чимало критики від часу її прийняття. Майже одразу її почали називати «Євангелієм буржуазії», засобом боротьби за владу в державі цієї суспільної групи [5, с. 217]. Соціалісти вважали, що подібні права можуть мати не всі, а лише трудящі, а прихильники інших ідеологій вважали її чимось тимчасовим, продуктом перехідного періоду історії. Натомість Б. Кістяківський не погоджувався з такими поглядами, звертаючи увагу на те, що «принципи декларації прав повинні розглядатися як дещо незалежне від того чи іншого законодавчого акта, у якому вони були виражені». Тому український філософ права став на захист Декларації прав людини й громадянина 1789 р., відзначаючи її епохальну важливість для світового розвитку права та правової держави [2, с. 487].

На думку Б. Кістяківського, проникнення у внутрішній зміст принципів, закладених у Декларації прав людини й громадянина 1789 р., переконує в тому, що поряд із свободою від втручання держави у сферу особистого чи суспільного життя й із правом на участь в організації та направленні державної діяльності повинно бути поставлено право кожного громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного та духовного існування. Більш поглиблене й вдумливе ставлення до прав людини та громадянина повинно привести до розуміння того, що вимога реалізації прав людини та громадянина постає із самої природи взаємовідносин

між державою й особистістю та є невідмінною умовою будь-якого політичного, правового та соціального прогресу. Повне введення в життя принципів Декларації прав людини й громадянина 1789 р., як стверджував Б. Кістяківський, є тотожним утворенню вільного державного устрою з втіленням соціально справедливих відносин [2, с. 490].

У XVIII ст. за умов панування індивідуалізму людина вважалася вихідною точкою будь-якого правовідношення, а суспільство – групою індивідів. Тому суб'єктивні права часто сприймалися як вроджені, надані природою та невід'ємні від людини. Водночас окремі права є немислимими без суспільного життя, гарантій держави, у якій у свою чергу також є права [2, с. 493]. Після невдачі Декларації прав людини й громадянина 1789 р. школа природного права вже не мала того безспірного авторитету, що був у неї раніше. Тому вихідною точкою всіх філософсько-правових конструкцій XIX ст. стало суспільство. У таких умовах суспільство вже не вважалось групою індивідів, а особистість почала визнаватися результатом суспільного середовища. Відтак домінуючою стала думка, що особа отримувала свої права саме від суспільства. Права людини в такому варіанті вже не були невідчужуваними та непорушними, адже суспільство та держава, які їх надали, мали право обмежити чи відібрати ці права [6, с. 128].

Із втратою непохитного авторитету школи природного права вона почала зазнавати систематичної критики з боку істориків, соціологів і юристів. Одним з основних пунктів їхньої критики було те, що публічні та політичні права, на відміну від приватних прав (майнових та особистих немайнових), не можуть вважатися суб'єктивними правами, тобто нерозривно пов'язаними з їх носієм. Зокрема, деякі правознавці XIX ст. (К. Гербер, Г. Захаріє, Л. Рьоне та ін.) висловили позицію, що політичні права не можуть вважатися суб'єктивними, оскільки насправді походять від об'єктивного права, встановленого державою, є його рефлексами [2, с. 499–500].

К. Гербер також керувався тією думкою, що політичні права, як і статус громадянина, є штучними утвореннями. Саме цю причину німецький вчений вважав основною в тому, що політичні права не можуть бути прирівняними до суб'єктивних прав [7, с. 76–78].

Б. Кістяківський спростовував такий підхід до розуміння громадянських прав, вважаючи їх сприйняття як рефлексів (наслідків) об'єктивного права лише доповненням основної природи цих прав. Він вбачав їхнє місце між об'єктивним правом і суб'єктивними правами [2, с. 499–502]. Помилкою істориків і соціологів український правознавець вважав те, що вони виводили політичні права від суспільства, а помилкою юристів – те, що вони виводили їх від держави. І ті, і інші при цьому недооцінювали значення самої особистості. Б. Кістяківський пояснював, що окремі юристи помилково називали громадянські права рефлексами права, оскільки в умовах їх зародження ще не існувало юридичного механізму захисту від порушень [2, с. 505]. Питання захисту публічних прав набуло нового якісного змісту у зв'язку з утворенням органів адміністративної юстиції [2, с. 524].

Український філософ права стверджував, що ні індивідуальне, ні суспільне начало не можуть вважатися єдиним принципом, на якому ґрунтуються права людини. Тому індивідуалізм кінця XIX – початку XX ст., прихильником якого був Б. Кістяківський, на відміну від індивідуалізму XVIII ст., не протиставляв особу суспільству [2, с. 507]. Більше того, індивідуалізм у такому варіанті мав соціальне начало [8, с. 309]. З огляду на цю особливість він набув нового, значно продуктивнішого рівня як методологічна основа для пізнання прав особистості. Відродження індивідуалізму було зумовленим філософським ідеалізмом, становленням неокантіанства.

За таких умов ідея природного права відроджувалася зі значенням регулятивної ідеї. Будучи очищеною неокантіанською філософією, вона, за твердженням Б. Кістяківського, стала «ідеологічною

основою для утвердження прав особистості». Завдяки Дж. Міллю та Г. Спенсеру до індивідуалізму звернувся й позитивізм [9, с. 93]. Звісно, вони бачили природу прав людини по-різному, однак доходили здебільшого однакових висновків із цього питання. А. Фатєєв зазначив щодо цього: «Як би не називали ці умови існування – вродженим правом, що становить властивість особистості, або формою її розвитку – результат один: соціальне й політичне середовище не може досягнути на них без шкоди для законів розвитку людської природи та людства» [10, с. 434].

Б. Кістяківський дійшов висновку, що процес формування особистості суспільством і процес утворення суспільства особистостями проходили одночасно, взаємодоповнювали одне одного. Саме хронологічна та функціональна єдність цих процесів зумовила розбудову системи громадянських прав [2, с. 511]. Ця думка видається цілком слушно, адже загальновідомо, що права людини обумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства. Тому система громадянських справ формувалася з досягненням відповідного шабля суспільного розвитку, який у свою чергу було досягнуто завдяки діяльності індивідів.

У правничій науці другої половини XIX ст. тривала дискусія й щодо того, яка юридична властивість правосуб'єктності особи є визначальною в контексті її суб'єктивних прав. Вчені того часу схилилися до двох протилежних відповідей на згадане питання: правоздатність (здатність мати права та обов'язки) і дієздатність (здатність здійснювати права та обов'язки). Б. Кістяківський у цьому диспуті зайняв консолідуючу позицію, пояснивши, що для прав особи рівною мірою мають значення правоздатність (особливо важлива для неповнолітніх) і дієздатність (особливо важлива для юридичних осіб) [2, с. 535].

Німецький правознавець Г. Єллінек, наукову спадщину якого активно вивчав Б. Кістяківський, виділяв два елементи суб'єктивного права: волю та інтерес. Базуючись на вченнях Ж.-Ж. Руссо,

Г. Гегеля, Р. Ієрінга та інших мислителів, він сформував таку дефініцію суб'єктивного права: «суб'єктивне право є визнаною та захищеною правовим порядком волевою силою людини, спрямованою на певне благо чи інтерес» [11, с. 44]. Він вважав волю та волюву силу формальними елементами суб'єктивного права, а благо та інтерес – матеріальними елементами. З огляду на те, що правовий порядок може зайняти різну позицію щодо волі індивіда, Г. Єллінек поділив суб'єктивні права на публічні та приватні. Виходячи із цієї класифікації, приватні права виникають у відносинах між людьми у сфері дозволеного, а публічні права – у відносинах між індивідом і державою. Г. Єллінек бачив суб'єктивне право як визнаний правовим порядком інтерес у разі його відповідності суспільному інтересові [2, с. 517–519].

У приватних суб'єктивних правах можливості та вимоги відділяються від суб'єкта його волею. Інакше кажучи, він здійснює їх за своїм бажанням. На думку Г. Єллінека, це й становить ядро всього приватного права. Натомість публічні суб'єктивні права прив'язуються безпосередньо до особистості та є невід'ємними від неї. Приватноправові вимоги виникають із суб'єктивних прав, тоді як публічно-правові – із самої кваліфікації особистості [11, с. 59–61]. Г. Єллінек вважав, що втрата публічних прав не може відбутися без порушення стану особистості, адже вони зрощені з нею. Б. Кістяківський не погодився із цією думкою, адже позбавлення особи виборчих прав у жодному разі не може звузити саму особистість [2, с. 525]. Загалом позицію Г. Єллінека також можна зрозуміти, оскільки він дійшов згаданого висновку, базуючись на тій думці, що особистість є категорією публічно правового порядку, тому держава, за його переконанням, створює особистість, захищаючи її права [11, с. 64–65].

Вивчаючи наукову спадщину Г. Єллінека та інших європейських правознавців, у напрямку досліджень суб'єктивних прав активувалися й вчені Російської імперії (А. Рождественський, А. Єлістратов,

Г. Шершеневич та ін.). Зокрема, А. Рождественський визначив суб'єктивне право як юридичну владу суб'єкта над об'єктом [12, с. 23]. Водночас він не надав достатньої обґрунтованості цьому висновку, що дозволило А. Єлістратову піддати його критиці, доцільність якої поділяв і Б. Кістяківський [2, с. 537]. У свою чергу А. Єлістратов подав визначення суб'єктивного права як можливість здійснення юридичних актів [13, с. 15]. Б. Кістяківський критикував цього вченого, оскільки він (подібно до А. Рождественського) не навів теоретичного обґрунтування свого визначення, а лише спростовував висновки Г. Єллінека [2, с. 540].

Б. Кістяківський стверджував, що поняття суб'єктивного права неможливо визначити юридично-догматичним методом, оскільки як особистість, так і її суб'єктивні права є юридичним буттям. Відтак суб'єктивне право є частиною соціальної реальності. Як об'єктивне, так і суб'єктивне право є первинними фактами правового буття. Тому суб'єктивне право, на думку Б. Кістяківського, необхідно пізнавати за допомогою пояснювальних методів загальної теорії права. Щоб науково пізнати суб'єктивні права, він пропонує дослідити причинні та теологічні співвідношення, що діють у ньому й зумовлюють його природу [6, с. 139].

З юридично-догматичної точки зору все право є результатом діяльності держави. Відтак юристи вивчають суб'єктивні права крізь призму їх встановлення та застосування. Якщо встановлення суб'єктивних прав у догматичній юриспруденції здійснюється законодавчими органами, то застосування – судовими. І ті, і інші є елементами державного апарату. Такі хибні погляди можуть призвести до не менш хибних висновків, що суб'єктивних прав насправді не існує і не повинно бути [2, с. 549–550]. Зокрема, до подібного висновку дійшов і Г. Шершеневич, заперечивши реальність існування суб'єктивних публічних прав [14, с. 571].

Натомість Б. Кістяківський вважав, що відокремлення права та суб'єктивних прав від держави дозволить правильно

пізнати не лише їх, а й державу також. Саме відмова від юридично-догматичного підходу під час аналізу суб'єктивних публічних прав, на думку Б. Кістяківського, дозволяє визнати їх правами людини та громадянина [2, с. 550–551].

Таким чином, у концепції правової держави Б. Кістяківського визнання дотримання та захист суб'єктивних прав людини та громадянина займають провідне місце. Керуючись тим, що процеси утворення суспільства індивідами та формування особистості суспільством відбувалися паралельно, український правознавець дійшов до висновку про рівнозначність суспільних та особистісних начал у природі суб'єктивних прав. Провідне значення в системі прав особи Б. Кістяківський надав громадсько-політичним правам, оскільки з їх допомогою індивіди визначали напрями діяльності держави та здійснювали контроль за нею.

Ключові слова: Б. Кістяківський, суб'єктивні права, природне право, права держава, індивідуалізм.

Стаття присвячена науковій інтерпретації Б. Кістяківським суб'єктивних прав і свобод людини та громадянина. Досліджено бачення українським правознавцем процесів історичного розвитку, філософської сутності та перспектив громадянських прав у контексті становлення ідеалів правової держави.

Статья посвящена научной интерпретации Б. Кистьяковским субъективных прав и свобод человека и гражданина. Исследовано видение украинским правоведом процессов исторического развития, философской сущности и перспектив гражданских прав в контексте становления идеалов правового государства.

The article is devoted to the scientific interpretation of subjective rights and freedoms of human and citizen by B. Kistyakivskyy. A vision of processes of historical development, philosophical nature and prospects of civil rights in the context of forming ideals of rule of law by Ukrainian lawyer are researched.

Література

1. Рабінович П.М. *Основи загальної теорії права та держави* / П.М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

2. Кистьяковский Б.А. *Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права* / Б.А. Кистьяковский. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.

3. Тищик Б.Й. *Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.)* / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2013. – 752 с.

4. *Введение в права человека / ред. кол. : К.В. Бернгам, Г.М. Карлсен, Б. Слюдал ; пер. с норв. Н.Н. Искандариан. – Осло : Норвежский Хельсинский комитет по правам человека, 2003. – 121 с.*

5. Альчук М.П. *Філософія права Богдана Кістяківського* / М.П. Альчук. – Львів, 2010. – 300 с.

6. Кистьяковский Б.А. *Права человека и гражданина* / Б.А. Кистьяковский // *Вопросы жизни. – 1905. – № 1. – С. 116–142.*

7. Gerber C.F. *Ueber öffentliche Rechte* / C.F. von Gerber. – Tübingen : Verlag H. Laupp, 1852. – 107 s.

8. Новгородцев П.И. *Введение в философию права. Кризис современного правосознания* / П.И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 2000. – 352 с.

9. Кистьяковский Б.А. *В защиту научно-философского идеализма* / Б.А. Кистьяковский // *Вопросы философии и психологии. – 1907. – Кн. 86. – С. 57–109.*

10. Фатеев А.Н. *Очерк развития индивидуалистического направления в истории философии государства : в 2-х ч.* / А.Н. Фатеев. – Х. : Печатное дело, 1907. – Ч. II. – 510 с.

11. Jellinek G. *System der subjektiven öffentlichen Rechte* / G. Jellinek. – Freiburg : V. Mohr, 1892. – 346 s.

12. Рождественский А.А. *Теория субъективных публичных прав. Критико-систематическое исследование : в 2-х ч.* / А.А. Рождественский. – М. : Печ. А.И. Снегиревой, 1913. – Ч. I. – 300 с.

13. Елистратов А.И. *Понятие о публичном субъективном праве* / А.И. Елистратов. – М. : Печ. А.И. Снегиревой, 1913. – 39 с.

14. Шершеневич Г.Ф. *Общая теория права* / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Изд. бр. Башмаковых, 1912. – 805 с.

